

حرمین شریفین در کتاب

«الإشارات إلى معرفة الزيارات»

علی بن ابی بکر هروی

احمد خامه یار

مقدمه

کتاب «الإشارات إلى معرفة الزيارات»، تألیف علی بن ابی بکر هروی (درگذشته ۶۱۱ ق.م)، صوفی و جهانگرد نیمه دوم سده ششم هجری، از مهم‌ترین منابع کهن مزارشناسی اسلامی به شمار می‌آید. اگر کتاب لطائف الأذکار تألیف ابن مازہ (درگذشته ۵۶۶ ق.م) را که اخیراً به کوشش آقای رسول جعفریان منتشر شده و بیشتر به یک سفرنامه و مناسک‌نامه حج نزدیک است، استثنا کنیم، کتاب اشارات هروی را می‌توانیم نخستین منبع موجود به شمار آوریم که به معرفی زیارتگاه‌های جهان اسلام می‌پردازد.

این کتاب برای نخستین بار به کوشش ژانین سوردل - تومین، مصحح و شرق‌شناس زن فرانسوی، به صورت مناسبی تصحیح انتقادی شده و «المعهد الفرنسي للدراسات العربية بدمشق» (= پژوهشکده فرانسوی مطالعات عربی در دمشق) آن را در سال ۱۹۵۳ میلادی منتشر کرده است. یک بار نیز به کوشش دکتر علی عمر، استاد تاریخ و تمدن اسلامی در دانشگاه منیا در مصر، بر اساس تصحیح ژانین سوردل - تومین، از سوی مکتبه الثقافة الدینیة در قاهره، در سال ۱۴۲۳ ق.م/ ۲۰۰۲ م منتشر شده است.

ابوالحسن علی بن ابی بکر بن علی هروی، در اصل هراتی است اما زاده موصل و ساکن حلب بوده و بخش قابل توجهی از عمر خود را به مسافرت سپری کرده است. ابن خلکان

شماره ۸۷ و ۸۸ / بهار و تابستان ۱۳۹۳

میکتات

۱۶۲

حرمین شریفین در کتاب «الإشارات إلى معرفة الزيارات» علی بن ابی بکر هروی

درباره وی می‌نویسد: «... طاف البلاد وأكثر من الزيارات، وكاد يطبق الأرض بالدوران، فإنه لم يترك برأ ولا بحراً ولا سهلاً ولا جبلاً من الأماكن التي يمكن قصدها ورؤيتها إلا رآه، ولم يصل إلى موضع إلا كتب خطه في حائطه، ولقد شاهدت ذلك في البلاد التي رأيتها مع كثرتها...»^۲

او علاوه بر کتاب اشارات، آثار دیگری نیز داشته که گویا به دست ما نرسیده است. ابن خلکان برای وی کتاب «الخطب الهروية» را ذکر کرده است^۳ و خود او در پایان کتاب اشارات، از تألیف دیگرش با عنوان «منازل الارض ذات الطول والعرض» یاد می‌کند...^۴ هروی در مقدمه کتاب خود، انگیزه نگارش آن را چنین بیان می‌کند که: «فإنه سألني بعض الإخوان الصالحين والخلان الناصحين أن أذكر له ما زرته من الزيارات، و ما شهدته من العجائب والأبنية والعمارات، و ما رأيت من الأصنام والآثار والطلسمات في الربع المسكون والقطر المعمور...»^۵

کتاب اشارات هروی تصور عام و کلی از زیارتگاه‌های موجود در بسیاری از سرزمین‌های جهان اسلام، به ویژه مناطق مرکزی آن شامل شام، جزیره، عراق، مصر و شبه جزیره عرب به دست می‌دهد و بیشتر اطلاعات ارائه شده در آن نیز در سایر منابع تاریخی به چشم نمی‌خورد. از این رو، در پژوهش‌های مرتبط با موضوع زیارتگاه‌های اسلامی از اهمیت خاص و منحصر به فردی برخوردار است.

هروی همچنین بخشی از کتاب خود را به توصیف مساجد مقدس و اماکن متبرکه حرمین شریفین اختصاص داده است. اگرچه اطلاعات وی در این زمینه بسیار موجز و خلاصه است، اما با توجه به اینکه کتاب الاشارات یک منبع کهن و در عین حال تخصصی به شمار می‌آید، می‌توان برای اطلاعات ارائه شده در آن، ارزش ویژه‌ای قائل شد.

با این حال باید توجه داشت اطلاعاتی که هروی در کتاب خود ثبت کرده، مبتنی بر مشاهدات و خاطراتی است که مدت‌ها پس از سفرهای خود به رشته تحریر درآورده است. بنابراین، خالی از لغزش‌ها و بی‌دقتی‌های ناشی از فراموشی در نتیجه گذر زمان نیست؛ زیرا همان‌گونه که خود اشاره کرده است، در یکی از سفرهایش، در هنگام حرکت از جزیره سسیل به دریا افتاد و کتاب‌هایش غرق شد و آب دریا متن بخش باقی‌مانده از آن را نیز محو کرد.^۶

در واقع هروی نسبت به ثبت اندازه‌ها و مشخصات بسیاری از مکان‌هایی که از آنجا

دیدار کرده، اهتمام داشته و به گفته وی، محیط مدینه، مکه، مسجدالحرام و ستون‌های آن و همچنین مسجد جامع دمشق و بیت‌المقدس و برج داود و کلیسای قمامه (یا کلیسای قیامت در قدس) و ایاصوفیا در استانبول و نیز ارتفاع چاه‌های مشهور مکه را اندازه‌گیری کرده بود. اما پس از غرق شدن کتاب‌هایش در دریا، از ثبت و ضبط این اندازه‌ها درمانده و ناتوان ماند.^۷

ما در این نوشتار، به بیان و توصیف اماکن مقدس و زیارتگاه‌های مکه مکرمه و مدینه منوره و برخی توابع آن، بر اساس کتاب اشارات هروی پرداخته‌ایم. برای این منظور، اطلاعات وی در این زمینه را به صورت موضوعی دسته‌بندی کرده و در چند محور، شامل کعبه و مسجدالحرام، اماکن و زیارتگاه‌های مکه، نقاط اطراف مکه و میان مکه و مدینه، مسجدالنبی، اماکن و زیارتگاه‌های مدینه، و در پایان، اُحد و سایر اماکن حجاز ارائه داده‌ایم.

کعبه و مسجدالحرام

هروی سخن خود درباره مکه را با بیان تاریخچه و توصیف کعبه و مسجدالحرام آغاز می‌کند. او در مورد ابعاد کعبه در زمان ساخت آن به دست حضرت ابراهیم علیه السلام، اینگونه می‌نویسد:

ارتفاع: ۹ ذراع؛ طول ضلع از رکن حجرالأسود تا رکن شمالی: ۳۲ ذراع؛ طول ضلع غربی: ۳۱ ذراع؛ طول ضلع از رکن حجرالأسود تا رکن جنوبی آن: ۳۲ ذراع؛ طول ضلع شمالی: ۳۰ ذراع؛ و محیط آن: ۱۰۵ ذراع.

و آنگاه می‌افزاید: «کعبه به همین شکل باقی بود تا اینکه در زمان پیامبر خدا صلی الله علیه و آله قریش آن را تخریب نموده، به هنگام بازسازی، کوچک‌تر از بنای اولیه‌اش ساختند؛ به طوری که مقدار ۶/۵ ذراع، بیرون کعبه باقی ماند. آنها همچنین ۹ ذراع به ارتفاع کعبه افزودند و ارتفاع آن به ۱۸ ذراع رسید.

به گفته هروی، در ساخت و ساز کعبه، یک ردیف چوب و یک ردیف سنگ به کار رفته بود؛ به گونه‌ای که در هر ردیف چوبی، ۱۵ قطعه چوب و در هر ردیف سنگی، ۱۶ بلوک سنگی استفاده شده بود.

وی در ادامه، تاریخچه مختصری از کعبه را به شرح زیر بیان می‌کند:

«در دوران جاهلیت، در خانه کعبه تصاویر فرشتگان، پیامبران و درختان و تصویر حضرت

حرمین شریفین در کتاب «الاشارات إلى معرفة الزیارات» علی بن ابی‌بکر هروی

ابراهیم علیه السلام که بت‌هایی در دست او بود و تصویر عیسی بن مریم و مادرش وجود داشت. پس از فتح مکه، به دستور پیامبر خدا صلی الله علیه و آله همه تصاویر، به جز تصویر حضرت مسیح و مادرش را از بین بردند. همچنین در داخل کعبه دو شاخ قوچ که حضرت ابراهیم علیه السلام قربانی‌اش کرد، آویزان شده و تا دوره ابن زبیر به همان صورت باقی بود؛ اما در آن زمان در آتش‌سوزی کعبه از میان رفت.

زمانی که ابن زبیر کعبه را بازسازی کرد، حجر اسماعیل را به داخل کعبه وارد کرد و عرض کعبه افزایش یافت. برای همین ابن زبیر ۹ ذراع دیگر به ارتفاع کعبه افزود و ارتفاع آن به ۲۷ ذراع رسید و بدین ترتیب دیوار کعبه از ۲۷ ردیف سنگی تشکیل شده بود. او دیوار کعبه را به عرض ۲ ذراع ساخت و دو در، یک در از شرق و یک در از غرب، برای کعبه گشود. برای هر یک از این درها نیز دو مصراع ساخت که طول آنها ۱۱ ذراع بود.

حجاج بن یوسف پس از کشتن ابن زبیر، بخشی از کعبه را که وی از حجر اسماعیل به کعبه افزوده بود، خراب کرد و با سنگ‌های آن خانه کعبه را سنگفرش کرد و کف آن را به مقدار ۴/۵ ذراع، از کف مسجد بالاتر برد. حجاج همچنین در غربی کعبه را مسدود کرد که عتبه آن تا زمان هروی به شکل اولیه آن باقی بوده است. او برای در دیگر نیز دو مصراع جدید، هر یک به طول ۶/۵ ذراع ساخت که تا زمان هروی باقی بوده است. دیگر ابعاد مسجد الحرام نیز چنین بوده است:

محیط کعبه: ۹۳ ذراع؛ محیط حجر: ۵۶ ذراع؛ فاصله میان حجر و رکن: ۶/۵ ذراع، محیط گنبد زمزم: ۶۹ ذراع؛ محیط گنبد شراب: ۶۲ ذراع؛ محیط سقایة العباس: ۶۷ ذراع؛ و محیط مسجد الحرام: ۱۸۴۰ ذراع.

تعداد درهای اصلی حرم نیز ۲۲ در، و با احتساب درهای کوچک، ۳۶ در بوده است. به نوشته هروی، مهم‌ترین آثار موجود در مسجد الحرام عبارت بوده است از: محل تولد حضرت علی علیه السلام در کعبه، مقام و قدمگاه ابراهیم علیه السلام، حجر الاسود، چاه زمزم، گنبد شراب، سقایة عباس؛ و دو ستون سبز.

او همچنین با به کار بردن تعبیر «قیل» (گفته شده)، اشاره کرده است که قبر اسماعیل و هاجر در حجر، و قبر صالح علیه السلام و کسانی که به وی ایمان آوردند در فاصله میان حجر و دارالندوه و قبور هفتاد تن از پیامبران از جمله هود، صالح و اسماعیل، بین چاه زمزم و رکن قرار دارد.

اماکن و زیارتگاه‌های مکه مکرمه

خانه‌هایی که هروی در مکه نام برده است، عبارت‌اند از:
دارالمشاوره، دارالعباس، دارالخیزران، خانه ابوبکر (که در زمان هروی «دار الضرب»
بوده است)؛ و خانه امام جعفر صادق علیه السلام در ثنیه.

او همچنین از خانه‌هایی که محل ولادت شخصیت‌های مقدس مسلمانان بوده، یاد کرده است:
محل ولادت پیامبر خدا صلی الله علیه و آله در شعب بنی هاشم، محل ولادت ابوبکر در «باب المسفله» و محل ولادت
عمر بن خطاب در مقابل آن، محل ولادت عایشه، محل ولادت و خانه حضرت فاطمه علیها السلام و محل
ولادت خدیجه بنت خویلد و این همان خانه‌ای بوده است که پیامبر صلی الله علیه و آله تا زمان هجرت خود در آنجا
اقامت کرد و فرزندان ایشان از خدیجه به دنیا آمدند و خدیجه در آن از دنیا رفت و در زمان هروی
به مسجد تبدیل شده بود.

هروی در ادامه، مساجد و دیگر اماکن مرتبط با پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در مکه را چنین برشمرده است:

۱. مسجد الجنّ در بالای مکه، که در آن جنیان با پیامبر صلی الله علیه و آله بیعت کردند.
۲. مسجد شجره، که گویند پیامبر صلی الله علیه و آله در آنجا درختی را فراخواند و آن درخت به نزد ایشان آمد
و بازگشت.
۳. مسجد فتح در سوق الغنم، که مردم در روز فتح مکه در آنجا با پیامبر بیعت کردند.
۴. مسجدی در ذی طوی که رسول خدا صلی الله علیه و آله در آن نماز گزارد.
۵. مسجدی که برای عمره احرام می‌بندند.
۶. مسجد تنعیم.
۷. مسجد حدیبیه: محلی که (صدّ النبی).
۸. تکیه گاه پیامبر صلی الله علیه و آله در باب الجیاد.
۹. سنگی در دیوار، در مقابل خانه ابوبکر، که گفته‌اند پیامبر صلی الله علیه و آله بر آن تکیه داده بود.

در مسیر عمره نیز مسجد مرسلات و مسجد عایشه قرار داشته است. او درباره مسجد مرسلات
توضیح داده است که در آن سنگی وجود دارد که پیامبر صلی الله علیه و آله بر آن نشسته است. (ص ۸۸)
علی بن ابی بکر هروی، از شخصیت‌های زیر به عنوان «افراد مدفون در مکه» یاد کرده است:

عبدالمطلب بن هاشم، قاسم فرزند پیامبر صلی الله علیه و آله، خدیجه بنت خویلد، عبدالله بن زبیر،
سهل بن حنیف، اسماء بنت ابی بکر (که به قولی در مدینه درگذشته است)، عبدالرحمان بن

ابی بکر، عبدالله بن عمر، طاووس بن کیسان، فضیل بن عیاض، احمد بن علی علی (در کنار فضیل ابن عیاض)، ابو عبید قاسم بن سلام، محمد کنانی، عبدالله بن عبید بن عمر، مجاهد بن جبیر، عطاء بن ابی رباح، سفیان بن عُیینه، آجری و بسیاری دیگر از اولیا و صالحانی که به جهت اختصار، از ذکر آنها خودداری کرده است. (صص ۸۸ و ۸۹)

او همچنین از چاه‌های آب که در پی می‌آید، به عنوان چاه‌هایی که زیارت می‌شده، یاد کرده است: چاه آدم عَلَيْهِ السَّلَام در ابطح، چاه ابراهیم عَلَيْهِ السَّلَام در مکه، و بئر میمون نزدیک مکه که در آنجا قبر خلیفه عباسی منصور قرار دارد. (ص ۸۹)

اما توضیحات هروی درباره کوه‌های مکه و برخی اقوال درباره آن، به شرح زیر است:

۱. کوه ابوقبیس، که کوه صفا بخشی از آن به شمار می‌آید، گفته می‌شود قبر آدم در آن است؛ و به قولی قبر آدم نزدیک مناره مسجد حیف است و نیز گویند قبر شیث در غاری در ابوقبیس است و در همین کوه مسجد ابراهیم خلیل عَلَيْهِ السَّلَام قرار دارد.
۲. کوه قُفَّیْعَان، که کوه مروه بخشی از آن به شمار می‌آید. گفته می‌شود سنگ‌های کعبه را از این کوه، و به قولی از کوه حِرا و ثَبیر، و به قول دیگری از هر هفت کوه مکه آورده‌اند.
۳. کوه حِرا، که پیامبر خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در آن عبادت می‌کرد.
۴. کوه ثور، که غار محل پنهان شدن پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ابوبکر در آن قرار دارد.
۵. کوه ثَبیر که آن را زیارت می‌کنند. (ص ۸۸)

اماکن اطراف مکه و میان مکه و مدینه

هروی در کتاب خود (ص ۸۴) با ایجاز و اختصار، به برخی اماکن مقدس اطراف مکه اشاره می‌کند که عبارت‌اند از:

کوه و سرزمین عرفات، که به گفته وی جزو حرم نیست و در اراضی آن قبر عبدالله بن عامر قرار داشته و تا آن زمان از بین رفته بوده است؛ «مُذَمِّین»، که انتهای آن به عَرَفَه منتهی می‌شود؛ وادی الجمار؛ مُزْدَلِفَه و مشعر الحرام.

او درباره ارتباط این اماکن با آدم و حوا به باورهایی اشاره می‌کند که بر اساس آن، آدم و حوا در مشعر الحرام به یکدیگر رسیدند و در مزدلفه حوا به آدم نزدیک شد و در عرفه با یکدیگر آشنا شدند. سپس می‌افزاید که به قولی، آدم در هند و حوا در جدّه هبوط کردند.

هروی مساجد زیر را در شمار مساجدِ منا یاد می‌کند:

مسجد خَیْف، مسجد جَمْره، مسجد عایشه و مسجد ذبح اسماعیل؛ و البته به قولی حادثه ذبح اسماعیل در شَعْبِ ثَبیر - از کوه‌های منا - رخ داده است. او همچنین از قبر میمونه همسر پیامبر ﷺ در منطقه «سَرِف» یاد می‌کند. اما اماکن و زیارتگاه‌های واقع در میان مکه و مدینه، که در این کتاب به آنها اشاره شده است، عبارت‌اند از:

- قبر آمنه مادر پیامبر ﷺ و قبر عبدالله بن امام جعفر صادق علیه السلام در «أبواء».
- قبر قاسم بن محمد بن ابی‌بکر؛ خیمه ام‌معید عاتکه بنت خالد، که پیامبر ﷺ و ابوبکر در مسیرشان به مدینه، در آنجا اقامت نمودند.
- غدیر خُم، که هروی آن را محل عقد اخوت میان پیامبر ﷺ با امام علی علیه السلام دانسته است.
- بدر و حنین که محل وقوع دو غزوه از غزوه‌های پیامبر (ص) است.
- جبل الملائکه، که گویند خداوند در روز بدر، از ناحیه این کوه ملائکه را برای یاری پیامبر ﷺ فرستاد و به گفته هروی صدای طبل تا زمان وی از آن کوه شنیده می‌شود.
- کوه ریحانه و وادی الفَرَع، که از منزلگاه‌های حاجیان است و قبر عروه بن زبیر در آنجا قرار دارد.
- چاه علی بن ابی‌طالب علیه السلام نزدیک مدینه، که گفته می‌شود آن حضرت در آنجا با جنیان جنگید.

توصیف مسجدالنبی

علی بن ابی‌بکر هروی بیان زیارتگاه‌های مدینه را با توصیف مسجدالنبی آغاز می‌کند. او اشاره می‌کند که در حجره پیامبر ﷺ ابوبکر و عمر نیز مدفون‌اند و در کنار حجره، روضه فاطمه علیها السلام و ستون مخلقه قرار دارد. بخشی از حجره نبوی نیز که بیرون آمدگی دارد و به نام «خنساء» شهرت یافته، گفته می‌شود محل چاه آبی است که بر در حجره عایشه قرار داشته و برای همین به شکل برجسته و بیرون آمده است.

او در ادامه به بیان تاریخچه و توصیف مختصر منبر پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می‌پردازد و سخن وی در این باره

بدین شرح است:

منبر از جنس چوب طرفاء (که گویند همان عنبر است) بوده و چیزی جز آثار آن باقی نمانده است. منبر رسول الله ﷺ درون منبر فعلی قرار دارد و منبر فعلی - که گفته می‌شود آن را معاویه ساخته - پوشش بیرونی آن است. منبر حضرت رسول ﷺ سه پله داشته و منبر جدید (بدون احتساب پله‌های افزوده شده به آن) پنج پله دارد. طول منبر با پله‌های افزوده شده ۵ ذراع کامل است و بدون احتساب آن ۴ ذراع کامل است. ارتفاع منبر ۴ ذراع و ارتفاع محل بالا رفتن از آن ۳ ذراع، و عرض در آن یک ذراع و جایگاه نشستن در آن یک ذراع و یک سوم است.

هروی ابعاد حجره پیامبر ﷺ را چنین بیان می‌کند:

محیط حجره ۵۸/۵ ذراع، و طول اضلاع آن ۱۵، ۱۷/۵، ۱۴ و ۱۲ ذراع است. مساحت روضه حضرت فاطمه (س) دو ذراع و ربع در دو ذراع و ربع است، و فاصله آنجا تا سر حجره تا «جَبَّانَه» ۴۰ ذراع، و فاصله جَبَّانَه تا منبر ۱۵ ذراع، و فاصله ستون مخلقه تا جَبَّانَه ۲۰ ذراع است.

در این کتاب ابعاد تقریبی مسجدالنبی چنین ذکر شده است:

طول ضلع جنوبی: ۱۷۰ ذراع، طول ضلع شمالی: ۱۷۳ ذراع، طول ضلع شرقی: ۲۶۲ ذراع و طول ضلع غربی: ۲۵۵ ذراع.

تعداد طاقگان‌های مسجد نیز شامل ۱۹ طاقگان در شرق، ۱۹ طاقگان در غرب، ۱۱ طاقگان در جنوب، ۱۱ طاقگان در شمال، و در مجموع ۶۰ طاقگان بوده است.

اسامی درهای مسجدالنبی نیز باب البقیع، باب جبرئیل، باب الاستاذین، باب الخشیه، باب الرحمه و باب الخوخه بوده است.

اماکن و زیارتگاه‌های مدینه منوره

هروی در آغاز سخن خود در باب زیارتگاه‌ها، از مساجد زیر یاد کرده و برای برخی توضیحات مختصری ارائه کرده است:

- مسجد فتح، که گفته می‌شود پیامبر ﷺ در روز خندق در آنجا، در محل ستون روی کوه، دعا کرد و دعای وی مستجاب شد.

- مسجد قبلتین، که پیامبر ﷺ در آنجا پس از هفده ماه نماز خواندن به سمت بیت المقدس،

در سال دوم هجری به سمت کعبه توجّه نمود.

- مسجد بنو ظفر، که به گفته هروی در آن سنگی وجود دارد که پیامبر ﷺ بر آن نشسته است و هر زنی که به آسانی نمی‌تواند باردار شود، روی آن می‌نشیند و باردار می‌شود؛ و این امر در مدینه مشهور است.

- مسجد بنی حارثه، مسجد بنی الحارث بن خزرج و مسجد بنی بیاضه.

اما خانه‌های تاریخی مدینه که هروی به آنها اشاره کرده، عبارت‌اند از:

دارالشفاء، خانه ابوبکر، خانه عمر، خانه عثمان، خانه علی علیه السلام، «مکتب» امام حسن و امام حسین علیهما السلام، خانه عباس، خانه حمزه، خانه صفیه عمه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله، خانه بلال، خانه انس بن مالک، خانه عبدالله بن عمر، و خانه‌های طلحه، زبیر، سعد و سعید.

هروی پس از بیان مساجد و خانه‌های مدینه، به قبرستان بقیع می‌پردازد و پس از اشاره به اینکه نخستین شخص مدفون در بقیع ابو امامه و به قولی عثمان بن مظعون بوده است، از گنبد عباس عموی پیامبر صلی الله علیه و آله یاد می‌کند و اسامی چهار امام شیعه؛ یعنی امام حسن مجتبی، امام زین العابدین، امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهم السلام، که در کنار عباس به خاک سپرده شده‌اند، نام می‌برد و به محل ولادت و عمر هر یک از آنها اشاره می‌کند.

او سپس به بیت‌الاحزان فاطمه علیها السلام اشاره می‌کند و سه قول در باب مدفن ایشان بیان می‌کند:

قول اول بیت‌الاحزان، و قول دوم آن است که وی در گنبد عباس که قبر فرزندش امام حسن علیه السلام نیز در آن واقع است، دفن گردید؛ و قول سوم آن است که ایشان در خانه خود، که در آن وفات یافته، به خاک سپرده شده است. او پس از بیان این اقوال عبارت «والله اعلم» را به کار می‌برد.

هروی سپس تعدادی از صحابه، تابعین و علمای مدفون در بقیع را نام می‌برد که عبارت‌اند از:

عبدالله بن عباس، صفیه عمه پیامبر، همسران پیامبر صلی الله علیه و آله (که در جای دیگری از کتاب خود (ص ۱۴) اسامی آنها را عایشه، حفصه، ام سلمه، ام حبیبیه، زینب بنت جحش، صفیه و ام ایمن ذکر کرده است)، ابراهیم فرزند رسول الله صلی الله علیه و آله، عثمان بن عفان، مالک بن انس، ابی بن کعب، اُسید بن حُضیر، اویس بن خولی، ارقم، براء بن معرور، جابر بن عبدالله انصاری، جُبیر بن مُطعم، حاطب بن ابی بلتعنه، زید بن ثابت، زید بن خالد جُهَنی، مغیره بن احنس بن شریق، صهیب رومی، مقداد بن اسود، محمد بن مسلمه، ابوالهیثم بن تیهان، عبدالرحمان بن حارث، عبدالرحمان بن عوف زُهری، سعد بن ابی وقاص،

سعید بن زید (از عشره مبشره)، معاویة بن معاویة لیثی، سلمة بن اکوع، عُمیر بن سعد، محمد بن منکدر، ابن امّ مکتوم، عتّاب بن أسید (که به قولی در طائف کشته شد)، نوفل بن معاویة، جعفر بن محمد حنفیة، عبدالله بن ابی اوفی، عبدالله بن مسعود، سعید بن مسیب، قیس بن سعد، عبدالله بن سلام، صفوان بن سلیم، عبدالله بن عبدالعزیز عُمری، سعید بن ابراهیم بن عوف، عبیدالله بن عبدالله بن عتبة بن مسعود، ابوظلحه زید (که به قولی در یکی از جزایر دریا درگذشت)، ابوسفیان بن حارث برادر رضاعی پیامبر ﷺ، عمرو بن امّ کلثوم، ابوقتادة بن ربیع، و بسیاری دیگر از صحابه و تابعین که قبور برخی از آنان شناخته شده و قبور دیگران ناشناخته است.

او همچنین با اشاره به اینکه مالک بن انس به قولی از ابدال اربعین بوده، نوشته روی قبر وی را بدین شرح بازخوانی کرده است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. کل نفس ذائقة الموت (تا آخر آیه). هذا قبر مالک بن انس بن عامر الاصحبي من بني تميم بن مرة من قريش عاش خمسا وثمانين سنة توفي سنة تسع وسبعين ومائة ودفن بالبقيع».

دیگر اماکنی که هروی به وجود آنها در مدینه اشاره کرده است، عبارت‌اند از:

- قبر عبدالله پدر پیامبر ﷺ در دار النابغه، (ص ۳۹)
- قبر حکیم بن حزام در «بلاط الفاکه»، (ص ۴۹)
- قبر عروة بن زبیر در روستایی نزدیک مدینه، (ص ۴۹) که پیش‌تر محل آن را وادی الفَرَع ذکر کرده است،
- مسجد قبا، و چاه آبی که پیامبر در آن آب دهان خود را انداخت و آب آن شیرین شد. (ص ۵۹)

أحد و سایر اماکن حجاز

از دیگر اماکن متبرکه و زیارتی نزدیک مدینه منوره، «أحد» است که هروی درباره آن می‌نویسد: «کوه احد در شمال مدینه و نزدیک‌ترین کوه‌ها به این شهر است و در آن واقعه‌ی أحد رخ داد و هم در آنجا مدفن حمزه، عموی پیامبر خدا ﷺ و عبدالله بن جحش در یک قبر واحد، و تعداد هفتاد تن از شهدایی که با وی شهید شدند، مانند مصعب، سعد بن ربیع، عبدالله ابن حرام، و هب بن قابوس مُرَنی، حنظلة بن ابی‌عامر، عمرو بن جموح، انس بن نضر و ابوالدحداد قرار

دارد... و در احد غاری که پیامبر در آنها ایستاد وجود دارد.» (ص ۵۹)

هروی همچنین از برخی منزلگاه‌های حاجیان در مسیر عراق به حجاز یاد می‌کند، از جمله:

عُذَیْب که در آن قبر حَصین بن وَحاح انصاری قرار دارد؛ مسجد سعد بن ابی وقاص؛ و رَبْذَه که در آن قبر ابوذر غفاری و قبر همسرش قرار دارد. (ص ۸۴)

او همچنین اشاره کرده است که در مسیر مدینه تا تبوک، هفده مسجد منسوب به پیامبر ﷺ وجود دارد که معروف و شناخته شده است؛ و در تبوک نیز دیواری است منسوب به پیامبر ﷺ (ص ۹۶)

در پایان، گفتنی است هروی در جایی که از مزار منسوب به محمد حنفیه در جزیره خارک سخن گفته (ص ۸۳)، مدفن صحیح وی را شهر طائف دانسته و سپس از دیگر شخصیت‌های مدفون در طائف یاد می‌کند که عبارت‌اند از:

عبدالله بن عباس، عبدالله بن حارث، جلیحه، حباب بن جبیر، حارث بن عبدالله بن اوس، سهل بن ابی صعصعه، منذر بن عبدالله انصاری، قثم بن ثابت، و به قولی سعد و سعید (که در جای دیگری از کتاب خود (ص ۸۱)، آنها را دو تن از صحابه پیامبر ﷺ دانسته است که البته به قول دیگری نیز در عقیق از دنیا رفته‌اند، اما به قول صحیح‌تر در مدینه مدفون‌اند).

پی‌نوشت‌ها:

۱. Janine Sourdell-Thomine

۲. وفيات الاعیان، ابن خلکان، ج ۳، ص ۳۴۶
۳. وفيات الاعیان، ابن خلکان، ج ۳، ص ۳۴۷
۴. الاشارات الی معرفة الزیارات، ص ۱۰۰
۵. الاشارات الی معرفة الزیارات، ص ۲
۶. همان، ص ۹۲
۷. همان، صص ۹۲ و ۸۶

ارزها و پیر

